

УДК 340.1

КОЩИНЕЦЬ В.В.

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ СПЕЦІАЛЬНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ЗНАТЬ

У статті розглядаються етапи становлення спеціальних психологічних знань і їх основний зміст. Історія становлення інституту спеціальних психологічних знань містить як позитивні, так і негативні моменти. Нині проблема використання спеціальних психологічних знань у юрисдикційному процесі стає дедалі актуальнішою, що відображається як у теорії, так і на практиці, а також у змінах нормативно-правової бази.

Ключові слова: спеціальні психологічні знання, психологія, кримінологія, судово-психологічна експертиза.

В статье рассматриваются этапы становления специальных психологических знаний и их основное содержание. История становления института специальных психологических знаний содержит как положительные, так и отрицательные моменты. В настоящее время проблема использования специальных психологических знаний в юрисдикционном процессе становится все более актуальной, что отражается как в теории, так и на практике, а также в изменениях нормативно-правовой базы.

Ключевые слова: специальные психологические знания, психология, криминалогия, судебно-психологическая экспертиза.

The article deals with the stages of formation of special psychological knowledge and their main content. The history of the establishment of the Institute of Special Psychological Knowledge contains both positive and negative points. Currently, the problem of using special psychological knowledge in the jurisdictional process is becoming more and more relevant, which is reflected both in theory and in practice, as well as in changes in the regulatory framework.

Key words: special psychological knowledge, psychology, criminology, forensic psychological examination.

Вступ. Розгляд проблематики становлення спеціальних психологічних знань тісно пов'язаний не лише з різноманітними галузями психологічної науки, зокрема юридичною психологією, а й із усіма юридичними науками загалом. Аналізуючи доробок науковців (І.М. Бевзюк, В.В. Бедь, О.В. Землянська, М.В. Костицький, А.І. Луцький, В.Я. Марчак, О.Ю. Петечел, Б.В. Романюк, О.К. Черновський та ін.), можемо стверджувати, що історія становлення інституту спеціальних психологічних знань завжди мала за рушійну силу необхідність пошуку відповіді на запитання, які поставали перед суспільством у соціальній і правовій сферах.

Проте, незважаючи на значну кількість наукових праць у цій площині, ми не можемо констатувати, що проблема є повністю дослідженою. Сьогодні в ній продовжує залишатись чимало дискусійних питань. Особливо це стосується принципів застосування спеціальних психологічних знань, суб'єктів та об'єктів цього процесу, а також його меж і можливостей.

Постановка завдання. Мета статті – визначення етапів становлення спеціальних психологічних знань і їх основного змісту.

Результати дослідження. Історія становлення інституту спеціальних психологічних знань містить як позитивні, так і негативні моменти. Зокрема, перші згадування того, що можна назвати психологічним підходом у юрисдикційному процесі, мають місце в античному минулому. На той час основним доказом провини підозрюваного вважалося його особисте зізнання. Аби його одержати, підозрюваних піддавали фізичним катуванням і психологічному тиску.

Підвалинами виникнення спеціальних психологічних знань варто вважати узагальнені емпіричні дані й побутову психологію. Наприклад, щоб змусити людину давати показання, окрім безпосередньо фізичного тиску, практикувалися погрози близьким підозрюваного та спеціально створювані ситуації психічні потрясіння, які провокували до вираження почуттів і прояву ставлення до розслідуваної події.

Поряд із фактами, що із сучасних позицій виглядають варварством, розвивалися вчення видатних мислителів людства. Зокрема, Сократ був першим, хто порушив питання про необхідність розроблення методу, за допомогою якого можна допомогти актуалізації тих знань, які вже закладені в душі людини. Отже, його можна вважати основоположником емпіричних методів у психології, зокрема методу бесіди. Мислитель започаткував метод сократичної бесіди, в основі якої лежить діалог (уникання висловів у категоричній кінцевій формі, що спонукає співрозмовника до самостійного відкриття істини).

Епоху Середньовіччя можна вважати початком нового етапу в розвитку психології загалом і становленні інституту спеціальних психологічних знань зокрема. Переважно це було пов'язано зі зміною уявлень про предмет психології, оскільки офіційною наукою про душу стало богослов'я. Зокрема, застосування психологічних знань широко використовувалося у вигляді способів емоційної розрядки, очищення на релігійних сповідях і покаєннях (наприклад, підозрюваному обіцяли потойбічну винагороду в разі визнання ним своєї провини в цьому, «тілесному», житті).

Проте навіть крізь тотальний релігійний догмат пробивалися й альтернативні психологічні уявлення. Так, на думку арабського мислителя Ібн Сіні (Авіценни), існують дві незалежні істини – віра та знання. Тому істина знання, не входячи в протиріччя з релігією, має право на власну ділянку досліджень і на власні методи вивчення людини. Авіценна започаткував методи асоціацій і «потоків свідомості», які в трансформованому вигляді використовуються й сьогодні.

Поступово від засилля теології в **епоху Відродження** відбувається перехід до вивчення свідомості: різні мислителі досліджували здібності, пізнання, емоційну сферу, афекти. Останнє безпосередньо пов'язане зі становленням спеціальних психологічних знань, хоча й мало досить примітивний вигляд (наприклад, у кримінальному процесі захисники тих часів пояснювали запаморочення своїх підзахисних під час скоєння злочинів впливом потойбічних сил, перед якими особа не змогла встояти).

У той період набув популярності природничо-науковий підхід до досліджень психіки. Технічний прогрес і поява перших засобів масової комунікації спричинили зростання уваги громадянського суспільства до кримінальної ситуації та резонансних насильницьких злочинів зокрема. Відповідно, вагомого значення набувають показання свідків та інформація про учасників юрисдикційного процесу: суддю, прокурора й захисника, підсудного, потерпілого. Саме цій епосі завдячує історія становлення інституту спеціальних психологічних знань: науково обгрунтована оцінка поведінки й особи потребувала розроблення відповідного інструментарію.

Так, у XVIII ст. І.Т. Посошковим запропоновано різні способи допиту учасників кримінального процесу, розроблено психологічні прийоми виявлення неправдивих показань, тобто, на нашу думку, започаткована сучасна теорія брехні.

Інший здобуток для становлення інституту спеціальних психологічних знань належить М.М. Щербатову, який указував на необхідність знання законодавцем психологічних потреб суспільства і створення законів з урахуванням психології народу. Серед психологічного внеску відмітимо його міркування щодо можливостей дострокового звільнення злочинця; необхідності залучати позбавлених волі осіб до праці з виправною, а не суто каральною метою.

Часи **другої половини XIX – початку XX ст.** ознаменувалася поширенням гуманістичних ідей виправлення й перевиховання злочинців. Таку проблематику розробляли Т.Д. Лодій, В.К. Елпатьєвський, Г.С. Гордієнко, Р. Штельцер, І.М. Сеченов, В.М. Бехтерев, С.С. Корсаков, В.П. Сербський, А.Ф. Коні та ін. Наукові дослідження й судові експертизи психологічних аспектів свідчень процесуальних осіб сприяли інтенсивному розвитку не лише психології, а і юридичних дисциплін.

Перші роботи, присвячені психологічному експериментальному дослідженню неповнолітніх злочинців, належали В.М. Бехтереву. У 1902 р. його повідомлення заслухано в Товаристві нормальної й патологічної психології; після цього виступу та доповіді директора Вятської колонії для малолітніх злочинців Товариство ухвалило утворити спеціальну комісію для вироблення програми експериментального психологічного дослідження злочинців [1, с. 68].

Наступний етап розвитку інституту спеціальних психологічних знань припадає на **початок XX ст.**, коли науковці починають широко використовувати емпіричні методи дослідження.

У правовому полі це відображалось підвищеною увагою до психології свідків. Так, А. Біне експериментально вивчав показання дітей і дійшов висновків, що їхні відповіді на запитання завжди мають суб'єктивний характер і містять помилки; з метою перевірки правильності оцінювання показань у протоколах судових засідань варто докладно викладати й питання, й відповіді на них. В. Штерн, провівши серію експериментів щодо визначення ступеня вірогідності показань свідків, стверджував, що вони апріорі недостовірні, оскільки людині властиво забувати деталі подій. Відповідно до створеної ним «концепції пам'яті», пам'ять не є відображенням об'єктивної реальності, а виступає лише як її версія, зумовлена егоїстичним інтересом особистості.

Недовіра до показань свідків поширилася на всю світову спільноту. Між тим частина науковців дотримувалася протилежної думки, і таке протиріччя сприяло, на наш погляд, збагаченню інституту спеціальних психологічних знань новими методами і прийомами. Так, А.Ф. Коні наголошував, що суцільна недовіра свідкам логічно означає недовіру й до загалом, тому, замість «охоти на відьом», варто приділяти увагу розробленню методів виявлення істини [2, с. 111], тобто, по суті, спеціальних психологічних методів.

Наступний етап становлення інституту спеціальних психологічних знань припадає на **першу третину ХХ ст.** Як указують дослідники, це був час надзвичайної активності в застосуванні здобутків психології саме в правовому полі. Зокрема, увага була зосереджена на можливостях нової науки – психотехніки, в межах якої особливого поширення набули психологічні тести (психометрія). Через певні особливості ідеологічного розвитку нашої країни психотехніка зазнала гострої критики, проте її послідовники залишили значний слід у становленні інституту спеціальних психологічних знань. Вони прагнули розробити психологічний інструментарій для вирішення основних завдань правової площини, зокрема за допомогою методів психології впливати на запобігання правопорушенням; визначення психологічних аспектів складу злочину; трактування й оцінювання юридичних ситуацій (постановлення вироку та відбування винним покарання); психологічне забезпечення праці співробітників правоохоронних органів (розроблення психограм, професійний психологічний відбір, наукова організація праці тощо).

Розглядаючи історію становлення інституту спеціальних психологічних знань, ми не можемо оминати наукових здобутків психоаналізу: низка виявлених психічних механізмів дала змогу глибше зрозуміти мотиваційну картину злочинної поведінки. Наприклад, механізм перенесення дає змогу зрозуміти витоки багатьох безмотивних злочинів, у тому числі й таких, коли помста спрямована не на ту особу, яка заподіяла шкоду, а на іншу, більш слабку. На основі механізму витіснення С. Сайксом і Х. Матзою в США створена концепція нейтралізації, сутністю якої є визначення механізмів психологічного захисту, що становлять основу кримінальної мотивації. Зокрема, до способів стимуляції вчинити злочин і виправдовувати себе при цьому належать заперечення відповідальності (особа вважає себе жертвою обставин); заперечення шкоди (злочинець запевняє себе та інших, що від його дій нікому немає шкоди); посилення на вищі міркування (порушення вимог суспільства виправдовується обов'язками стосовно референтних малих груп чи окремих осіб).

На радянських теренах застосування спеціальних психологічних знань у юрисдикційному процесі також набирало обертів. Зокрема, ст. 67 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України від 22 травня 1922 р. передбачала обов'язків виклик експертів для визначення психічного стану обвинуваченого або свідка в тих випадках, коли в суду або слідчого із цього приводу виникали сумніви. Аналогічним було й положення ст. 63 КПК України від 15 лютого 1923 р. Вітчизняні правники та психологи переймали західну практику, відображену в наукових роботах експертів-психологів (В. Штерн «Психологія свідків показання», «Свідчення юних свідків у справах про статеві злочини», К. Марбе «Психолог як судовий експерт у кримінальному та цивільному процесі»).

На той час була поширена теорія обґрунтування необхідності залучення психолога до юрисдикційного процесу для перевірки достовірності показань свідків. Її сформулював Г. Гросс, який указував на необхідність дослідження свідків на предмет достовірності їхніх показань у наукових розробках «Керівництво для судових слідчих як система криміналістики» й «Керівництво до розслідування злочинів».

Психологічні особливості допиту дітей аналізувалися І.М. Якимовим і П.П. Міхєєвим у роботі «Мистецтво допиту: Практичний посібник для допитування». У цій праці аргументувалося, що діти легко підпадають під чужий вплив, особливо дорослих, які є для них авторитетом. Це може спричинити спотворення істини, якої від них домагаються.

У 30-х рр. ХХ ст. в СРСР дослідження з проблем юридичної психології, в тому числі психологічної експертизи, зазнали різкої критики. Законодавчо це відобразилося в тому, що з

КПК РРФСР були виключені норми, що регулюють необхідність визначення психічного стану обвинуваченого. У юридичній науці утвердилося негативне ставлення до судово-психологічної експертизи, висловлювалися заперечення проти її проведення. Здобутки психології для юрисдикційного процесу перестали залучатися, а психологів як експертів до розслідування більше не запрошували. Упродовж подальших приблизно 30 років дослідження особливостей психіки обвинуваченого, свідків, потерпілих проводилося в межах судово-психіатричної експертизи.

На межі 1960-х рр. в СРСР гоніння на практичну психологію загалом і судово-психологічну експертизу зокрема припинилися й розпочалася активна дослідницька робота, спрямована на створення теоретичних і практичних засад застосування спеціальних психологічних знань у юрисдикційному процесі; визначення перспектив розвитку судово-психологічної експертизи; впровадження інших форм спеціальних психологічних знань у кримінальне та інші форми судочинства.

Для розвитку судово-психологічної експертизи в Україні велике значення мала Постанова Пленуму Верховного Суду СРСР «Про внесення доповнень до Постанови Пленуму Верховного Суду СРСР № 6 від 3 липня 1963 р. «Про судову практику у справах про злочини неповнолітніх» від 21 березня 1968 р. № 1. Відповідно до цього документа, для з'ясування рівня розумової відсталості неповнолітнього (чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою був здатний керувати ними) повинна призначатися експертиза спеціалістами в галузі дитячої та підліткової психології (психолог, педагог) або зазначені питання ставилися на вирішення лікаря-психіатра. Компетенції експертів-психологів та експертів-психіатрів при цьому не розмежовувалися.

На необхідність дослідження психічного стану потерпілої особи вказувалося в Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про виконання судами Постанови Пленуму Верховного Суду СРСР від 25 березня 1964 р. «Про судову практику у справах про зґвалтування» від 5 серпня 1967 р. № 37, де зазначалося, що суди в кожному конкретному випадку повинні встановлювати, чи могла потерпіла в силу свого віку й розвитку розуміти характер і значення вчинених із нею дій.

У той самий період з'явилася низка праць із проблем упровадження спеціальних психологічних знань і судово-психологічної експертизи в слідчу й судову практику: такі автори, як А.Б. Барський, Ю.М. Грошевий, П.С. Дагель та І.М. Резніченко, А. Екмекчі, Л.І. Рогачевський, В.Я. Рибальська, В.В. Фокін, Я.М. Яковлев, опублікували роботи, де обґрунтовувалася необхідність залучення психологічних знань до юрисдикційного процесу та застосування в ньому різних видів судово-психологічної експертизи.

На особливу увагу заслуговує той факт, що в цей час були проведені перші експертні психологічні дослідження в конкретних кримінальних справах щодо неповнолітніх обвинувачених, потерпілих і свідків. На основі їх аналізу й узагальнення в 1971 р. М.М. Коченов підготував інформаційно-методичний лист «Судово-психологічна експертиза неповнолітніх», у якому викладалися питання, пов'язані з призначенням і проведенням судово-психологічної експертизи неповнолітніх [3].

З 1970-х рр. у Радянському Союзі почали інтенсивно розроблятися питання застосування спеціальних психологічних знань і комплексних судових психолого-психіатричних експертиз щодо неповнолітніх учасників юрисдикційного процесу. У Постанові Пленуму Верховного Суду СРСР «Про судову експертизу в кримінальних справах» від 16 березня 1971 р. № 1 містилася вказівка на те, що в необхідних випадках (коли встановлення тієї чи іншої обставини неможливо шляхом проведення окремих експертиз або це виходить за межі компетенції одного експерта чи комісії експертів) може бути призначено проведення низки досліджень, здійснюваних декількома експертами на основі використання різних спеціальних знань.

Тобто йдеться про застосування спеціальних психологічних знань у вигляді комплексної експертизи, складниками якої може бути судово-психологічна й судово-психіатрична експертизи. Аналіз практики проведення судово-психологічних експертиз у кримінальних справах в Україні засвідчує, що найбільш часто такі експертизи призначаються відносно неповнолітніх обвинувачених: із ними пов'язано приблизно 70% експертиз [3].

Продовжуючи розгляд історії становлення інституту спеціальних психологічних знань, відмітимо подальший розквіт у наступні десятиріччя психологічного забезпечення юрисдикційного процесу. Зокрема, це відбувалося завдяки звертанню до теоретичного базису психології: біопсихологічна теорія, теорія рис особистості, теорія соціально-когнітивного навчання, «Я-концепція», теорія інформаційного соціального контролю, теорія соціопатичної особистості тощо.

Переважно це відбувалося в західній юридичній практиці. Світова спільнота (правники та психологи) сприяла вивченню й упровадженню в юрисдикційний процес максимально різноманітних психологічних засобів для сприяння торжеству правосуддя. Зокрема, намагалися доско-

нально вивчити психологічну складність феномена особистості злочинця. Для цього авторами здійснювалися спроби інтеграції різнопланових ідей з вищевказаних психологічних теорій. Так, Г.Ю. Айзенк (1977 р.), Дж. Уїлсон і Р. Херрштайн (1985 р.) намагалися поєднати теорію навчання й теорії рис особистості, а Т. Хірши, Д. Елліот, А. Олін і Дж. Уїлсон (1985 р.) – теорії емоційних проблем та інформаційного соціального контролю.

Узагальнивши масив відповідної наукової літератури, можемо стверджувати, що **останніми десятиліттями ХХ ст.** увага науковців юридико-психологічної площини зосереджувалася на:

- віктимологічній проблематиці – дослідження злочинів відносно особистості їхніх жертв;
- виявленні ролі феномена «стигматизації» – навішування соціальних ярликів, тобто пов'язування будь-якої якості (наприклад, асоціальної спрямованості) з окремою людиною або певною групою людей, хоча цей зв'язок відсутній або не доведений;
- вивченні системи злочинної поведінки (через вивчення групового способу життя злочинців, генезису їхніх специфічних субкультур);
- аналізі ефективності різних виправних програм (наприклад, через вивчення впливу психотехнологій ресоціалізації та реабілітаційного впливу на зниження рецидиву).

Останні 20–25 років розглядаються не тільки проблеми особистості злочинця, психічних механізмів учинення злочину, а й психологічні засади проведення досудового розслідування та судового розгляду, профілактики правопорушень. Сюди ж належать різні аспекти особистості суб'єктів юрисдикційного процесу (судді, слідчі-судді, прокурори й адвокати) та завдання щодо їхнього професійного психологічного відбору, психологічної підготовки тощо.

Безумовно, позитивним є той факт, що **початок ХХІ ст.** ознаменовується тим, що у правоохоронних органах працює багато психологів. Крім того, є значна кількість спеціалізованих наукових центрів та академічних інститутів, де проводяться цілеспрямовані дослідження з розвитку, примноження та практичного застосування спеціальних психологічних знань.

Сьогодні проблема використання спеціальних психологічних знань у юрисдикційному процесі стає все більш актуальною, що відображається й у теорії, і на практиці, і в змінах нормативно-правової бази. На наш погляд, сучасні наукові дослідження та настрої в суспільстві, які можна простежити як у засобах масової інформації, так і в соцмережах (найпопулярнішому сьогодні засобі суспільного мовлення), вказують, що українське сьогодення приділяє значну увагу таким питанням:

- правовому захисту малозабезпечених осіб, неповнолітніх та осіб, постраждалих від бойових дій на сході нашої країни;
- поліпшенню якості досудового розслідування й судового розгляду справ усіх категорій;
- призначенню справедливого покарання злочинцям з урахуванням їхніх соціальних і психологічних особливостей.

Уважаємо, що кожна з перерахованих позицій потребує застосування психологічних напрацювань у відповідних юрисдикційних процесах. Також це підтверджує необхідність урахувати історію становлення інституту спеціальних психологічних знань як посібника, за допомогою якого в минулому вже існувала практика вирішення аналогічних проблем. Зокрема, досвід психологічної реабілітації населення в поствоєнні роки в багатьох країнах показує, що знання психологічних особливостей осіб, які перебувають у кризових станах, ветеранів бойових дій і їхнього близького оточення сприяє правильному вирішенню завдань розкриття, розслідування вчинених злочинів і запобігання вчиненню злочинів.

Висновки. Отже, історія становлення інституту спеціальних психологічних знань характеризується таким:

- за античності їх використовували для зізнання обвинуваченої особи, застосовуючи жорсткий психологічний вплив у поєднанні з фізичними катуваннями;
- епоха Середньовіччя пройшла під тиском релігійних догматів, коли всі психологічні явища пояснювалися божественним промислом або підступами диявола;
- в епоху Відродження почали застосовувати природничо-науковий підхід до вивчення психіки й поведінки людини, проте ще багато незрозумілого пояснювалося впливом потойбічних сил;
- у ХVІІІ ст. актуалізувалися спроби пошуку балансу потреб суспільства та психологічних потреб людини;
- ХІХ–ХХ ст. – психологічні знання почали застосовуватися для виправлення й перевиховання злочинців, у практиці юрисдикційного процесу набули значення емпіричні методи психологічного дослідження, зокрема, для встановлення адекватності показань свідків подіям, що раніше ними сприймалися.

Список використаних джерел:

1. Сімко Р.Т., Шинкарюк А.І. Історія експериментальної психології (від передумов до перших наукових шкіл): навч.-метод. посіб. Кам'янець-Подільський: Друк-Сервіс, 2014. 135 с.
2. Енциклопедія судової експертизи / Н.І. Клименко та ін.; за ред. Н.І. Клименко. Ірпінь: Нац. ун-т ДПС України, 2013. 182 с.
3. Землянська О.В. Особистість як суб'єкт правосвідомості та об'єкт судово-психологічної експертизи: дис. ... докт. психол. наук: спец. 19.00.06 / Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2010. 514 с.

УДК 340.1

КРАВЧЕНКО Т.А.

ПРАВОВА СУТНІСТЬ ЛЕГІТИМНОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

У статті досліджується питання правової сутності легітимності державної влади. Легітимність як одна з фундаментальних властивостей державної влади, що виражається під час взаємодії між державою та суспільством, за сутністю є складним соціальним феноменом, що проявляється як у сфері правовій, так і політичній. Легітимність завжди передбачає наявність принаймні мінімального рівня консенсусу між громадянським суспільством і державою, причому основою цього консенсусу є спільне визнання основних політикоправових цінностей, яке дає громадянам змогу визначити відповідність чинних політичних інститутів і процедур зазначеним цінностям. Легітимність влади означає, що ця влада сприймається громадянами як законна, справедлива та доцільна, а отже, громадяни за владою визнають право приймати повноважні й компетентні рішення, а за собою – обов'язок ці рішення виконувати.

***Ключові слова:** демократія, державна влада, легітимність, правова держава, правова сутність, політико-правові цінності.*

В статье исследуется вопрос правовой сущности легитимности государственной власти. Легитимность как одно из фундаментальных свойств государственной власти находит свое выражение во взаимодействии между государством и обществом, по сути является сложным социальным феноменом, проявляется как в правовой, так и политической сфере. Легитимность всегда предполагает наличие, по крайней мере, минимального уровня консенсуса между гражданским обществом и государством, причем основой этого консенсуса является общее признание основных политико-правовых ценностей, которое дает гражданам возможность определить соответствие существующих политических институтов и процедур указанным ценностям. Легитимность власти означает, что власть воспринимается гражданами как законная и справедливая, следовательно, граждане признают за властью право принимать компетентные решения, а за собой – обязанность эти решения выполнять.

***Ключевые слова:** демократия, государственная власть, легитимность, правовое государство, правовая сущность, политико-правовые ценности.*

The article examines the issue of the legal nature of the legitimacy of state power. The legitimacy is one of the fundamental properties of state power, is reflected in the interaction between the state and society, is a complex social phenomenon, manifested